

I skrivbordsfolkets land

Kan du skriva ditt namn, frågar jag. Hon griper pennan, böjer sig mjukt över det låga soffbordet och formar under stor koncentration A-l-t-o-u-m. Krokarna på l och t är hon noga med. Och efternamnet? Hon går ned på knä. Men nej, hon skakar på huvudet och kallar på dottern som ställer sig bredvid henne och skriver: Alimradi.

När Altoum Alimradi kom till Sverige 1997 kunde hon bara sätta ett kryss på alla papper hon förväntades skriva under. Nu kan hon skriva sitt namn.

-- Det är en glädje för mig, säger hon.

Hur många av Sveriges invånare som är analfabeter är det ingen som vet. Någon statistik finns inte. Men klart är att bland de invandrare som under 1990-talet kom till Sverige från exempelvis Afghanistan, Irak och Somalia finns det många som inte kan läsa och skriva. Dels många yngre som var i skolåldern när krig raserade utbildningssystemet i deras land. Och dels många medelålders och äldre, framför allt kvinnor, som aldrig har fått gå i skolan därför att de kommer från utvecklade byar på landsbygden.

Altoum är en av dem. Hon är kurd från Iran och uppväxt i en by som låg isolerad från omvärlden. Där fanns ingen skola.

Hennes man Ali Mahmoudi är också analfabet. I Iran arbetade han inom jordbruket och som chaufför. Under en period hade han också en liten klädbutik.

När den islamiska revolutionen kom 1979 blev familjens liv svårt. De flydde med sitt första barn till Irak, där det kom att tillbringa nästan 18 år i flyktingläger. År 1997 hämtades de som kvotflyktingar till Sverige. Med sig hade de då nio barn.

Nu bor de i ett gulrappat hyresrättsradhus från 50-talet i ett ombonat litet bostadsområde i Vällingby väster om Stockholm. Små stigar slingrar sig mellan buskagen och blonda grannar luftar sina vinterkroppar på terrasserna denna den första varma vårdagen.

I soffan innanför den öppna dörren mot familjens lilla trädgård sitter Ali klädd i grå akrylkofta. Altoum, i svart fotsid sammetsdräkt, sitter på knä på den rödmönstrade orientmattan nedanför trappan till övervåningen. Hon är rak i ryggen. Hennes hår hänger i långa skruvlockor nedanför den svartgröna huvudduken, ansiktet har skarpskurva drag och huden är mörk som om solbrännan efter 18 år i flyktingläger satt i än. På underläppen och hakan, liksom på händerna, har hon blå tatueringar.

Hon påminner mig om en bild jag har sett på en siouxkvinna från 1800-talet. Stoltheten, skärpan. En squaw från Kurdistan har landat i Vällingby.

I familjens vardagsrum finns sittplatser för närmare ett tjugotal personer, fördelade på en jättelik hörnsoffa i röd plysch, två mindre konstlädersoffor och några fåtöljer. I ett hörn står bokhyllan Billy i vitt laminat. Den är fylld med porslinsfigurer. Högst upp står en ljusstake och på nedersta hyllan ligger två telefonkataloger, en bildordlista och en religiös skrift på arabiska.

Analfabet i informationssamhället, hur är det möjligt? Hur klarar man sig praktiskt? Om man åker tunnelbana, hur vet man då när man kommer till rätt station om man inte kan tyda de blåvita skyltarna som flimrar förbi på perrongen?

Altoum skrattar. Jo, hon brukar åka till Liljeholmen ibland och då frågar hon alltid någon annan trafikant när hon känner på sig att det börjar närma sig.

-- Man får inte vara blyg.

När skriften först kom till Antikens Grekland varnade Platon för att den skulle urholka människans förmåga att minnas. Och dagens svensk har sitt minne i fickkalendern: möten, tider, telefonnummer, portkoder. Medan dagens analfabeter använder radband som stöd för minnet.

Har du bättre minne än jag, frågar jag Altoum. Ja, hon minns allt, säger hon. Men när jag kommer ut i köket ser jag två lappar sitta fast med magneter på kylskåpet. Det är recept på baklava och sockerkaka, skrivna på kurdiska. Döttrarna brukar läsa dem för Altoum när hon ska baka. Inte håller hon i huvudet hur många ägg och hur många koppar mjöl som behövs.

En av döttrarna kommer in. Med sig har hon dagens post som hon lägger i sin mammas knä. Reklam och ett litet vitt kuvert med handskriven adress. Altoum bläddrar förstrött igenom ett reklamblad från Vivo. Hon håller det upp och ned.

Vad gör ni med alla papper, undrar jag. Blanketter från socialtjänsten, informationslappar från skola och dagis, räkningar som kommer i brevlådan blandade med deklarationspapper, pensionsvalsformulär och reklam?

-- Amir, säger Ali och pekar mot övervåningen.

Amir är äldste sonen. Sedan sommaren 2000, då hans storebror Sabir dog i en olycka. Sabir var familjens livlina till omvärlden. Det var han som ända sedan tiden i Irak hjälpte föräldrarna med allt som skulle skrivas och läsas. Nu faller dessa uppgifter på Amir och de andra syskonen.

Hur känns det att vara så beroende av sina barn, undrar jag. I bakhuvudet har jag rapporter om hur lågutbildade familjefäder med bakgrund i patriarkaliska samhällen degraderas till ingenting i kontakterna med den svenska byråkratin.

När tolken har översatt min fråga blir det tyst några sekunder; sedan börjar Ali gråta. Minnet av Sabir och den trygghet han stod för är alltför starkt.

– För ett tag sedan när jag var på posten och skulle prata med kvinnan där kom jag plötsligt ihåg Sabir. Då började jag också gråta, säger han och river av hushållspapper från rullen på soffbordet.

Idag bearbetar familjen sin sorg. Amir mår inte bra, han har svårt att motivera sig för komvuxundervisningen.

– Så vi försöker att inte pressa honom. Han har mycket läxor som han måste sköta. Vi gick till och med miste om socialbidraget en gång för att vi inte ville pressa honom att fylla i blanketten, säger Ali.

Vore det bättre för er om fler angelägenheter kunde avhandlas muntligt, undrar jag. Men det tycker inte Ali:

– Skriftligt är bäst. Om man till exempel bestämmer tid med socialen muntligt, då kan man förneka det efteråt eller säga att man har glömt. Men om socialen skriver in det i datorn och skickar hem en bekräftelse så kan man aldrig säga sedan att man inte visste.

De svenska myndigheternas perspektiv alltså. Finns det inget det svenska samhället kan göra för att underlätta för er? Ali slår ut med händerna.

– Stackars Sverige! Svenskarna har gjort allt, de försöker till och med lära oss att läsa och skriva. Vad kan de göra om vår hjärna inte tar emot mer!?

"Min far var analfabet", skriver Ivar Lo-Johansson i den självbiografiska romanen *Analfabeten*. Ivar Lo skildrar hur faderns analfabetism blev ett stigma när han runt år 1910 gick från att ha varit statare till att bli torpare.

Jag plockar upp boken ur väskan och refererar ett stycke:

"Så snart det blev fråga om att underteckna något kände han sig fullkomligt modlös. Han darrade som i frossa när man tog hans hand för att hjälpa honom. Han skulle hellre ha gjort en månads dagsverken än suttit i två minuter och med andras hjälp hållit i en penna.

Han var van vid att med ett ritualmässigt handslag bestyrka varje viktigare överenskommelse. Blev något skrivet blev det genast osäkrare. Han var van att behålla alla viktigare tal i hörselminnet.

Skrivbordsfolk satt nu överallt och styrde och bestämde över hans liv."

Är det något ni kan känna igen er i, frågar jag Ali och Altoum. Altoum nickar och Ali säger:

– Ja. Så är det.

Så ber han att få titta i boken. Han tar emot den, väger den i handen, öppnar den och bläddrar. Han låter blicken löpa över raderna med svarta stänk på vasst vitt papper.

-- Jag känner mig som om mina händer är bundna och tungan hänger slak utanför munnen. En människa utan utbildning är ingenting, säger han.

Ingenting? Är det så i Sverige idag att fixeringen vid det skrivna ordet kan reducera en människa till *ingenting*?

Läsning hyllas idag som en allena saliggörande bot mot allehanda sociala problem. Ett uttryck för det är de kampanjer för läsning som pågår på olika håll i samhället under EU:s språkår 2001. Mellan den 26 januari och den 22 februari delades exempelvis 1,2 miljoner barn- och ungdomsböcker ut på svenska McDonaldsrestauranger.

Köp ett Happy Meal och få en bok! Erbjudandet var oemotståndligt: 25 spänn för en galen ko-burgare, en knippe slakande pommes frites, en mugg blaskig läsk, ett berg pappersskräp och Lennart Hellsings ABC-bok, alternativt paret Wieslanders Mamma Mu. Vid alla bord satt mammor och pappor och bläddrade i flotta bilderböcker med flottiga fingrar medan barnen lekte i bollhavet.

Den organisation som lade böckerna som lockvaror i hamburgerpaketen var den ideella Läsrörelsen. Rörelsens motto är *Ge dina barn ett språk*. Det är ett motto som är symptomatiskt för hur läs- och skrivkunnighet slentrianmässigt likställs med språklig kompetens.

Som om inte alla människor – också barn som växer upp utan godnattsagor, också vuxna analfabeter – har ett språk. Minst ett; de flesta – som Altoum och Ali – har faktiskt flera. Och av världens kanske runt 3 000 språk är det i själva verket bara knappt 80 som har en egen litteratur. En del av de övriga har ett skriftspråk men ingen litteratur. De flesta finns bara som talspråk.

Naturligtvis är avsaknaden av litteratur och skrift en brist för ett språk. Och naturligtvis är det bättre för en människa att kunna läsa och skriva än att inte kunna det.

Men: när människovärdet görs avhängigt läs- och skrivkunnigheten, då blir det farligt. Det händer fortfarande att svensk socialtjänst betraktar analfabetism hos invandrade föräldrar som ett bidragande skäl till att tvångsomhänderta familjens barn. "Brist på intellektuell stimulans", hävdade socialtjänsten i ett sådant fall häromåret när man skulle motivera omhändertagandet i domstol.

Vad är en analfabet? En människa som inte kan läsa och skriva, kan man tro. Men så enkelt är det inte i vårt skiftbaserade samhälle. Här är en analfabet något mer, eller snarare mindre, än det. Ingenting, säger Ali Mahmoudi.

Den amerikanske humanistprofessorn och jesuitpatern Walter J Ong, som har skrivit boken *Muntlig och skriftlig kultur* (Anthropos 1999), går inte lika långt. Han är noga med att betona att talspråkighet är normen och skriftspråkigheten det som avviker, och han lyfter fram storverk skapade av författare som inte har kunnat läsa och skriva, framför allt *Iliaden* och *Odysséen* av Homeros.

Men Ong hävdar samtidigt att skriftspråkigt tänkande är överlägset talspråkigt. Talspråkighet främjar sådant som är lätt att memorera: klichéer, upprepningar, subjektivitet och aggressiva uttalanden. Talspråkigt tänkande är också konservativt eftersom det värnar om sådant som lagrats i det kollektiva minnet under lång tid, menar Ong.

"Utan skrift kan inte det mänskliga medvetandet nå sin fulla styrka", skriver Ong och hänvisar till forskning där analfabeter har fått besvara frågor baserade på teoretiska premisser. Istället för att svara på frågorna ifrågasatte de tillfrågade personerna premisserna. Brist på logisk slutledningsförmåga, menar Ong. Kritiskt tänkande, skulle man också kunna säga.

Om man ska tro Ong skulle detta reportage inte ens vara möjligt eftersom det inte går att intervjua en analfabet. Talspråkiga människor som tillfrågas om upplysningar väljer oftast att parera frågan med en motfråga, skriver Ong.

Fördomarna mot analfabeter är med andra ord djupt förankrade. Men Qarin Franker, forskare inom ämnesområdet alfabetisering vid Göteborgs universitet, är kritisk till denna typ av schablonbilder. Visst kan man tänka logiskt även om man är analfabet, menar hon. Hon berättar om en grupp analfabeter i Sverige som med hjälp av en bild av en virkad duk ur en veckotidning virkade exakt identiska dukar.

– Det måste ha krävt lika mycket tankeverksamhet som att läsa ett virkmönster, säger hon.

Samtidigt håller Qarin Franker med om att analfabeter ofta har svårare att tänka abstrakt än läs- och skrivkunniga. Men det beror enligt henne på att de aldrig har gått i västerländskt orienterad skola. Det är alltså skolan, snarare än själva läs- och skrivkunnigheten, som utvecklar det abstrakta tänkandet, säger hon. Exempel från Västafrika visar att de som kan läsa och skriva bara på arabiska eller på det lokala språket vai inte utvecklar samma typ av abstrakt tänkande som de som har gått i engelskspråkiga skolor.

I stora delar av världen, framför allt på landsbygden, ses läs- och skrivkunnighet som en kollektiv kompetens. Om någon eller några av byns invånare kan läsa och skriva så räcker det; då är byn läskunnig. Många invandrare i Sverige har med sig den synen, säger Qarin Franker. De har ofta en annan vuxen som de lämnar allt som har med skrift att göra till.

Är vårt samhälle då för fixerat vid skriften? Borde utrymmet för talspråkighet vara större? Mer muntlig framställning i skolan? Färre blanketter, fler möten? Det är inte självklart. Många lågutbildade invandrare motsätter sig ett ökat inslag av talspråkighet. Informationssamhällets lyskraft bländar. Invandrade föräldrar ställer sig ofta kritiska till lärare som vill använda traditionella muntliga berättelser i undervisningen.

– Det handlar mycket om att läraren måste veta varför han eller hon gör det han eller hon gör och kunna förmedla det till föräldrarna. Att förklara dialogens och den muntliga framställningens betydelse, att tydliggöra hur talspråket och skriftspråket befruktar varandra, säger Qarin Franker.

Många analfabeter som studerar svenska lär sig aldrig läsa och skriva. De tre parallella inlärningsprocesserna som de ska hantera – samhället, språket, skriften – blir för mycket. Ofta blir de svårt marginaliserade.

Några grundpelare är enligt Qarin Franker avgörande för om undervisningen ska fungera: Läraren och eleven måste ha respekt för varandra, eleven måste vara delaktig i undervisningen och eleven måste få direkt praktisk användning för det han eller hon lär sig.

– En annons om billig kyckling kan innehålla starka drivkrafter – hur mycket kostar den, hur mycket ska vi köpa, var finns den, hur tar vi oss dit?

Qarin Franker betonar att undervisningen måste ta vara på den styrka eleverna har:

– Analfabeterna är inte hjälplösa barn, de är fullt kompetenta vuxna som har kunnat ta sig till Sverige med sina barn.

Ali Mahmoudi och Altoum Alimradi har läst svenska i flera år. Han har lärt sig mer än hon. Hans ordförråd består av något hundratal ord medan hennes begränsar sig till några tiotal. Båda använder gärna de få ord de kan. Särskilt Ali vill gärna slippa omvägen över tolken.

Ingen av dem har lärt sig läsa. Ali kan skriva hela sitt namn, Altoum kan bara skriva sitt förnamn. Båda kan skriva sitt telefonnummer och personnummer.

Skulle det ha varit lättare om ni hade fått lära er läsa på kurdiska först? Ja, det tycker de båda, men Ali garderar sig snabbt:

– Men vi bor här i Sverige så vi får lära oss läsa på svenska. Det är det språket vi behöver hos socialen och när vi åker buss eller tåg.

Han betonar att deras mål nu är att barnen ska utbilda sig och skaffa sig bra jobb.

– Vi har missat allt, säger Ali. Men det spelar ingen roll, nu vill vi att barnen ska utbilda sig. De kan bli mekaniker, läkare, ingenjörer. Leva som vanliga svenskar gör.

Men Altoum vill inte hänga upp hela sitt liv på barnen. Hon är övertygad om att hon kommer att lära sig att läsa och skriva.

– Jag måste lära mig. Jag längtar efter det, säger hon.